

УДК 372.016 : 811.161.2'233] (073)

ДО ПРОБЛЕМИ ПОРУШЕННЯ ЗВУКО-СКЛАДОВОЇ СТРУКТУРИ СЛОВА У ДІТЕЙ

Рібцун Ю.В.

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник
Інститут спеціальної педагогіки НАПН України

У статті розглянуто послідовність формування звуко-складової структури у дітей в умовах нормального онтогенезу, висвітлено види порушень звуко-складової структури слів у дошкільників із вадами мовленнєвого розвитку та проаналізовано причини їх виникнення.

В статті розглянуто послідовність формування звуко-слогової структури у дітей в умовах нормального онтогенезу, розкриті види порушень звуко-слогової структури слів у дошкільників з порушеннями речевого розвитку та проаналізовані причини їх виникнення.

The article describes the sequence of formation of sound-syllabic structure of children in normal ontogeny, types of disabilities of sound syllabic structure of words are uncovered in preschool children with impaired language development and analyzed their causes.

Ключові слова: звуко-складова структура слова, порушення мовленнєвого розвитку.

Ключевые слова: звуко-слоговая структура слова, нарушения речевого развития.

Keywords: sound-syllabic structure of speech, language development disorders.

Формування мовленнєвої діяльності дитини, зокрема фонетико-фонематичної компетентності, тривалий і досить складний процес розвитку, одним із якісних показників якого є повноцінне розуміння та правильне вживання дошкільником звуко-складової структури слова, що, на думку М. І. Жинкіна [2], має автономний фізіологічний механізм.

В цілому ритміко-інтонаційні конструкції є довербальними компонентами спілкування, тому доцільно розглянути, як саме відбувається формування звуко-складової структури слів у дітей за умов нормального онтогенезу.

В 1–1,5 міс. малюк зосереджує свою увагу на голосі близької людини, у 2–3 міс., паралельно з появою „комплексу пожвавлення”, коли малюк на звернення до нього дорослого махає руками, пряде ніжками, все частіше реагує сміхом, який сприяє розвитку мовленнєвого дихання. Малюк очима прагне відшукати джерело звука в просторі; повертаючи голівку, знаходить обличчя мовця; агукаючи, активно і емоційно спілкується, мимовільно (адже гуління – це вроджений, притаманний лише людині, рефлекс) протяжно вимовляє окремі голосні та їх сполучення (О. М. Гвоздев, О. І. Ісеніна, М. Х. Швачкін та ін.). Таким чином поступово в мовленні малюка формується образ стійкого складу. Цей віковий період є вагомим початком в опануванні дитиною складової структури слів.

У 4–6 міс., завдяки інтенсивному розвитку кори головного мозку (особливо слухової), малюк робить свої перші спроби у наслідуванні мовлення, котрі проявляються у лепеті – вимові окремих складів із губними приголосними (типу *ва, ма, ба*) та їх ланцюжків. Вже у 6–9 міс., уважно слідкуючи за артикуляцією дорослого, повторює за ним короткі ряди складів та окремі прості слова. У цей період складовий лепет кількісно та якісно значно зростає і виражається у редуплікації (від лат. *reduplicatio* – подвоєння) однотипних складів: *а – а – а, ба – ба – ба, па – па – па, дя – дя – дя, тя – тя, ля – ля, р – р – р, тьо – тя, па – дай*. Як свідчать дослідження М. І. Жинкіна, О. О. Леонтьєва, М. Х. Швачкіна та ін., саме під час лепету мовленнєвий потік розпадається на „складові кванти”, в яких у звуків з'являється ознака локалізованості та визначається їх чітка послідовність – приголосний + голосний.

Тенденція до редуплікації сприяє тому, що у віці 7–9 міс. у мовленні малюка з'являється лепетне декламування, коли дитина вже здатна послідовно промовляти із різними інтонаціями від трьох до п'яти однорідних за звуковим складом відкритих складів (І. Т. Власенко, І. О. Зимня, Р. В. Тонкова-Ямпольська та ін.).

Надзвичайно важливим є те, що склади, які промовляє малюк, організуються у різні ритмічні групи. Це стає можливим завдяки активній діяльності підкіркового рівня головного мозку, для якого притаманна реалізація ітеративних (від лат. *iterativus* – часто повторюваний) рухових стимулів (О. О. Леонтьєв, О. Р. Лурія, Ф. І. Фрадкіна та ін.). Після попереднього навчання малюк на прохання дорослого ритмічно плеще у долоньки, повторює за дорослим до восьми різних складів (*на – па – ля – тьо – тя*). У цьому віці саме лепетне декламування та проспівування складів на фоні виконання маніпулятивних рухів і є показником нормального подальшого мовленнєвого розвитку дитини.

В 10 міс. у малюка формується фонематичний слух, тому якщо раніше склади в його лепеті мали однорідну структуру, то вже у вказаний період вони стають більш різноманітними і складаються з різних приголосних та голосних (*ка – тя, ма – ня*). Таким чином відбувається дисиміляція (від лат. *dissimilis* – несхожий), тобто розподібнення складів, причому повторюваними залишаються саме приголосні, а не голосні звуки (С. М. Носиков) (*та – то – ті, ма – мі – му*). Поступово кількість лепетних сегментів скорочується і зупиняється на двох-трьох, що є притаманним саме словнику української мови. Малюк спочатку говорить по складах, а потім цілими словами, і навіть здатний у прискореному темпі промовити за дорослим слова з однакових пар складів.

До одного року у словнику дитини налічується не менше 10 слів. У 1 р. 2 міс. – 1 р. 3 міс. в мовленні малюка найчастіше використовуються тільки перші (*молоко – мо*), наголошені (*вікно – но*) чи два однакових (*га-га, ту-ту*) склади, складні у вимові звуки випускаються (*риба – иба*), наявні перестановки складів. У цьому віці у дитини виникає інтерес до книги – вона розглядає картинки у книжках, вчиться самостійно перегортати сторінки, вимовляє довгий ряд незрозумілих

звуків – „читає”. Як зазначає А. К. Маркова [3], засвоєння складової структури слів може відбуватися у двох напрямках шляхом переходу: а) від одно- до багатоскладових слів; б) від слів з однаковими складами до лексем із різними складами.

Після 1 р. 3 міс. малюк із задоволенням повторює відомі йому комплекси складів, що нагадують декламацію чи музичні уривки, слова, які складаються з повторюваних складів (*ма-ма, ба-ба, ля-ля*), відтворює один зі складів почутого слова (найчастіше наголошений). Як зазначають науковці (Ж. В. Антипова, Ю. А. Аркін, В. Г. Бабіна, Л. М. Галігузова, О. М. Гвоздев та ін.), у дітей віком 1,5 – 2 р. засвоєння складової структури відбувається двома способами: а) редукції (від лат. *reductio* – відсування назад), або спрощення складового оформлення до одного, найчастіше наголошеного складу (наприклад, *мама, Маша – „ма”*); б) опори на ритмічну модель слів (типу „*mimim*” – півники, „*mimim*” – піріжки).

Починаючи з 1 р. 8 міс. у словнику малюка налічується не менше 40 лексем (переважно звуконаслідувань), складова структура відтворюваних слів поступово ускладнюється: малюк вже безпомилково повторює чи самостійно промовляє двоскладові слова, проте у трискладових продовжує опускати один зі складів (найчастіше перед наголошеним) (*за-ва – голова*). Такі елізії (від лат. *elisis* – виштовхування) складів можуть спостерігатися у дитячому мовленні у віці до двох років. У цей же період словниковий запас дитини вже налічує близько 100 слів, у неї з'являються перші речення (іменник + дієслово), що, як і складові ряди, мають ритмізовану структуру. Внаслідок збільшення активності скроневих доль мозку обох півкуль дворічний малюк розрізняє на слух усі звуки та слова, схожі за звучанням, розуміє поняття множини, розрізняє зменшувально-пестливі значення слів (О. М. Вінарська, А. Д. Салахова, С. Н. Цейтлін та ін.).

Після 2 р. 3 міс. дво- та трискладові слова найчастіше вимовляються безпомилково, а ось у чотирикладових словах ще можуть випускатися ненаголошені склади, проте вже після 2 р. 5 міс. зменшення кількості складів навіть у багатоскладових словах при нормальному онтогенезі зустрічається зрідка. До 2 р. 6 міс. спостерігається дитячий словотвір (*куйченя (курча) – за аналогією до гусеня, каченя*). В цей період відбувається інтенсивна функціональна активізація задньолобних структур мозку, що відповідають за програмування висловлювань і засвоєння типових синтаксичних моделей (В. І. Бельтюков, Н. І. Лепська, В. К. Орфінська та ін.). У словнику дитини цього віку наявні вже всі частини мови, які об'єднуються в речення з трьох і більше слів, у яких наявні аграматизми.

Цікавим є той факт, що дитина спочатку оволодіває складними синтаксичними структурами і лише після цього набуває здатності безпомилково вимовляти багатоскладові слова (О. М. Гвоздев, Р. Є. Левіна, А. К. Маркова та ін.). До того ж під час вимови багатоскладових слів не кожне з них дитина навчається вимовляти вірно, проходячи етап його спрощення. Найчастіше, засвоївши одне багатоскладове слово, малюк усі інші слова аналогічної складової структури вже вимовляє правильно. Це обумовлено тим, що дітям із нормальним розвитком мовлення, внаслідок активної пізнавальної діяльності, притаманний високий ступінь узагальнення рухових і слухових умінь та швидкий перенос набутих навичок з однієї мовленнєвої ситуації в іншу.

У віці „мовленнєвого вибуху” (О. М. Гвоздев) [1] – три роки – у дітей із нормальним мовленнєвим розвитком складова структура слів є практично сформованою; поодинокі помилки зустрічаються під час повторення лише малознайомих дитині слів. Після того, як дошкільник засвоює нове слово, він неодноразово повертається до нього, порізно мовляючи його, ніби уточнюючи правильний звуко-складовий варіант. Як свідчать експериментальні дослідження Г. М. Ляміної, щоб у дитини міцно зафіксувалося значення та правильна вимова нової лексеми, потрібно понад 70 повторень цього слова у різних граматичних формах і можливих варіантах вживання. Дошкільник здатний помічати помилки в мовленні оточуючих і прагне виправляти їх.

У чотири роки діти із задоволенням грають у рими, добираючи до одного слова інші, схожі за звучанням, збереженням наголосу та відповідної складової структури слова (*Дружок – лужок, кружок*). В цей період у дитячому мовленні засвоєно всі відмінкові та родові закінчення іменників та прикметників. Дитина вже здатна помічати не лише звуко-складові, а й граматичні помилки у почутому нею мовленні. На думку Д. Б. Ельконіна, повноцінне оволодіння дошкільником граматичною будовою мови можливе саме завдяки удосконаленню звуко-складової структури мовлення. Флексії, прийменники та сполучники утворюють у мовному потоці слабкі ненаголошені склади і звукові комбінації, правильна вимова яких дає змогу дитині повноцінно будувати та встановлювати зв'язки в реченні. Отже, в чотири роки звуко-складова структура дитини є повністю сформованою.

Проте у дітей із різними мовленнєвими вадами порушення складової структури, що притаманні періоду переддошкільня, не зникають. Вони залишаються у дошкільному, а іноді й у шкільному, віці, що обумовлюється руховою та / чи слуховою недостатністю, незрілістю просторових, динамічних і ритмічних факторів психічної діяльності, нездатністю під час сприймання послідовно переробляти звукові сигнали, а під час вимови лінійно будувати артикуляційні рухи, інтонаційно наслідувати орфоепічно та граматично правильне мовлення дорослих (Т. В. Ахутіна, І. Т. Власенко, О. Р. Лурія та ін.).

Крім того, дослідники О. М. Вінарська, Г. А. Каше, Р. Є. Левіна, А. К. Маркова, О. М. Усанова та ін., причинами порушень звуко-складової структури слів у дітей вважають слабкість акустико-гностичних процесів, недорозвиток мовнорухового аналізатора, порушення звуковимови з атипичними компенсаторними артикуляціями, відсутність відчуття межі слова та складу (*світитьсо нечко – світить сонечко*). До того ж у цілому відсутність сприймання ритмічності мовлення призводить до того, що дитина зі значними утрудненнями оволодіває ритміко-мелодійною структурою слова, внаслідок чого лексема ще довгий час не знаходить свого поскладового вираження.

Розглянемо, які саме види порушень звуко-складової структури слів спостерігаються у дітей. Спектр зазначених відхилень досить широкий і може варіюватися від легкого ступеня, коли дитина, поспішаючи висловити власну думку, випускає склади чи перекручує слова, до найтяжчого, що характеризується нездатністю безпомилково промовити слово навіть простої складової структури. Як зазначають дослідники Б. Кіттерман, Р. Є. Левіна, А. К. Маркова та ін., той чи інший вид деформації складової структури слова корелює з особливостями розвитку ряду немовленнєвих процесів: оптико-просторової орієнтації, ритмічної організації рухів, здатності до серійно-послідовної обробки інформації, лінійного

поелементного аналізу мовних одиниць, ймовірного прогнозування, упереджувального синтезу, генералізації, різних видів контролю.

У дітей найчастіше фіксуються такі порушення звуко-складової структури слів: перестановки, додавання, елізії, асиміляції (від лат. *assimilatio* – злиття, засвоєння), персеверації (від лат. *perseveratio* – завзятість) і контамінації (від лат. *contaminatio* – змішування).

Перестановки виявляються у порушенні послідовності складів у слові та часто пов'язані з повним або недостатнім розумінням дітьми семантики того чи іншого слова (*летелефон* – *телефон*).

Додавання найчастіше проявляються у залученні дитиною зайвої складоутворювальної голосної, переважно під час збігу приголосних, за рахунок чого збільшується кількість складів (*масило* – *масло*). А. К. Маркова [3] вбачає причину таких порушень у надмірному привертанні уваги дитини до звукової складової слів, коли вона під час вимови намагається розділити кожну лексему на окремі звуки (*ситіли* – *стіл*). На думку М. Х. Швачкіна, при промовлянні слів зі збігом приголосних в артикуляційному апараті дитини відбувається „вибух”, що призводить до утворення „рудиментарного складу” (від лат. *rudimentum* – зачаток) у вигляді додавання голосного звука.

Елізії ж, навпаки, виражаються у вигляді скорочення складового контуру слова шляхом випадання складоутворювальної голосної (найчастіше ненаголошеної), одного чи кількох складів (*зизня* – *козенья*, *варія* – *акваріум*). Такі порушення Г. М. Ляміна пояснювала недостатнім умінням дитини пристосовувати рухи органів артикуляційного апарату до звуко-рухових еталонів почутого мовлення. Це підтверджується тим, що варіанти збігу приголосних в українській мові надзвичайно фонетично різноманітні, тому їх засвоєння є досить складним.

С. Н. Цейтлін [5] визначила, що найбільша кількість елізій припадає на збіг приголосних у сполученні: а) сонорний + глухий – випадає сонорний (*кубок* – *клубок*, *туба* – *труба*); б) зімкнений + щілинний – випадає щілинний (*вовк* – *вовк*, *пать* – *спати*). Найбільш виражені прояви елізій можна спостерігати у дітей-алаліків, у мовленні яких використовуються переважно слова-фрагменти (*ук* – *кубик*) чи окремі звуконаслідування на позначення предметів, ситуацій, дій (*бі-бі* – *машина*, *їхати*, *машина їде*), а іноді слова, які зовсім не відповідають лексемам рідної мови (*тюна* – *чашка*).

Дослідження О. М. Гвоздева, Т. Г. Єгорова, Б. Кіттермана та ін. довели, що сила промовляння ненаголошених складів у слові є неоднаковою, а тому, як правило, при вимові слів наголошений склад зберігається. При збігу приголосних сприймання дітьми складової структури особливо утруднене, що й призводить до пропусків складів. М. І. Жинкін [2] пояснював виникнення елізій тим, що при вимові багатоскладового слова чи лексеми зі збігом приголосних глотка дитини не встигає відчувати складові модуляції або відчуває їх надто слабо, що, в свою чергу, не дозволяє чітко окреслити звуко-складову структуру.

Асиміляції виявляються в уподібненні одного складу іншому (*дедідик* – *ведмедик*). При цьому дитина часто повторює ритмічний абрис слова (*палата* – *лопата*), що є найпростішим способом заповнення складового контуру слова доступними для вимови дитини звуками. У своїх працях С. Н. Цейтлін [5] згадує про „дистантну асиміляцію”, коли один звук впливає на інший у залежності від способу подолання перепони або місця перепони на шляху видихуваного повітря (*Наня* – *Надя*).

Одним із видів порушень звуко-складової структури слів є персеверації, при яких дитина інертно застрягає на тому чи іншому складі слова (*ба-ба-буся* – *бабуся*). Педагогам і батькам слід бути особливо уважними, коли персеверації спостерігаються на першому складі, адже це може призвести до виникнення у дитини темпо-ритмічних порушень судового характеру – заїкання.

Ще одним із видів порушень звуко-складової структури слів є контамінації, що проявляються у злитті цілих слів або їх частин у одне слово (*ябуш* – *яблуко і груша*).

У найбільш складних випадках порушення складової структури стають психологічним бар'єром для спілкування дітей. При потребі вимовити багатоскладове чи складне для вимови слово вони замовкають або замінюють назву предмета його описом чи певним жестом.

Отже, якщо в нормальному онтогенезі елізії складів долаються до 2 р. 3 міс., додавання кількості та уподібнення складів зникає до 2,5 р., а скорочення збігів приголосних – до трьох років, то за умов дизонтогенезу порушення звуко-складової структури спостерігаються упродовж дошкільного та молодшого, а у випадках складних мовленнєвих вад і середнього шкільного віку, що призводить до значних труднощів у засвоєнні дітьми навичок звукового та звуко-буквеного аналізу, в оволодінні предметами мовного циклу, до порушення спілкування в цілому, виникнення негативних психологічних наслідків. Саме тому для кожного вчителя-логопеда формування звуко-складової структури слів у дітей є таким необхідним і важливим напрямом корекційно-розвивальної роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гвоздев А. Н. Вопросы изучения детской речи [текст] / Александр Николаевич Гвоздев. – СПб. : „Детство-Пресс”, 2007. – 472 с.
2. Жинкин Н. И. Механизмы речи [текст] / Николай Иванович Жинкин. – М. : Директ-Медиа, 2008. – 1104 с.
3. Маркова А. К. Особенности овладения слоговым составом слов у детей с недоразвитием речи : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. пед. наук. : спец. 13.00.03 „Коррекционная педагогика” / А. К. Маркова. – М., 1963. – 19 с.
4. Рібцун Ю. В. Професійний довідник учителя-логопеда дошкільного навчального закладу [текст] / Юлія Валентинівна Рібцун. – Х. : Вид. група „Основа”, 2013. – 239 [1] с. – (Серія „Професійний довідник”).
5. Цейтлин С. Н. Язык и ребенок: Лингвистика детской речи : [учеб. пособие] / Стелла Наумовна Цейтлин. – М. : Гуманит. изд. центр „Владос”, 2000. – 240 с.
6. <http://www.logoped.in.ua/>